

जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी

प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे,
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग,
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड.
ता. कागल, जि. कोल्हापूर.

ई मेल [—shivajihodage2@gmail.com](mailto:shivajihodage2@gmail.com)

Ph. No- 9423278066

जगतिकीकरणाचा प्रभाव एकूणच मराठी साहित्यावर अलिकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर पडलेला दिसून येतो. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरही प्रभाव दिसून येतो. 1990 साली गॅट करारावर भारताने सही केली तेव्हापासून जागतिकीरणची प्रक्रिया अधिक गतिमान झाली. या जागतिकीकरणाच्या परिणामाने येत्या काही वर्षात भारत सुखी आणि समृद्ध होईल, शेतकऱ्यांची उत्पादने जगभर जाऊन सर्व काही अलबेल होईल. अशी स्वप्नमय चित्रे रंगविताना काही लोक दिसतात. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवलदारांच्या माध्यमातून अमेरिका, जपान, चीन, रशिया या राष्ट्रांना सर्व जगावर सत्ता गाजवायची आहे. जागतिक स्तरावरील व्यापार—अर्थकारण, संस्कृती, राजकारण, दहशतवाद यासारख्या घटकांशी सर्वसामान्य माणसाचे रोजचे जगणे, मरणे, विचार करणे, प्रतिक्रिया देणे वा काहीच न करता निष्क्रिय होणे किंवा एकूणच आपले सगळे अस्तित्व यांच्याशी अधिक तीव्रपणे जोडले गेल्यामुळे या कालखंडाचा प्रभाव जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर पडलेला जाणवतो. या वर्तमानाचे भान राखून आजच्या या गोंधळाच्या, विस्कळीत झालेल्या नव्या वास्तवाची मांडणी करणारी कादंबरीकारांची एक पिढी या दोन अडीच दशकांत पुढे आलेली दिसून येते. या काळातील बदलांचे मूल्यसंवेदन हे त्यांचे सामान्य माणसांच्या दैनंदिन सामाजिक व सांस्कृतिक जगण्यावर होणारे बरेवाईट परिणाम आस्थेवाईकपणे समजावून घेऊन मराठी कादंबरीकारांनी आपल्या लेखनातून मांडलेले दिसून येते. प्रस्तुत ठिकाणी जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी या अनुषंगाने विवेचन केले जाणार आहे. यासाठी प्रामुख्याने मराठीतील ग्रामीण कादंबरीचा विचार केला जाणार आहे. या शोधनिबंधाचा विचार करत असताना प्रारंभी मराठी ग्रामीण साहित्याची पार्श्वभूमी, परंपरा याचा थोडक्यात परामर्श घेऊ—

1960 नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्री, आदिवासी असे सकस साहित्यप्रवाह मराठीत उदयास आले. अर्थात त्याची पार्श्वभूमी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस शोधता येते. प्रत्येक साहित्यप्रवाहाच्या संज्ञा, शब्दकोश, संकल्पना, विशेष वाटचाल या गोष्टी परिपूर्ण आहेत. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. जवळपास 70 टक्के लोक आजही कृषिव्यवसायात आहेत. या ग्रामीण जीवनावर होणारे शहरीकरणाचे परिणाम आनंद यादव यांनी ग्रामसंस्कृती या पुस्तकातून दिग्दर्शित केले आहेत. 1960 पूर्वीची गावाची, खेड्याची रचना आणि संस्कृती पाहावयाची झाल्यास राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता', त्रिं. ना. अत्रे यांची 'गावगाडा', गा. नो. चाफेकर यांचे 'आमचा गाव बदलापूर', वि. म. दांडेकर आणि जगताप यांचे 'गावरहाटी' ही पुस्तके उल्लेखनीय आहेत. म. फुले यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती आपल्या लेखनातून समाजासमोर मांडली. त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड', 'गुलामगिरी', 'तृतीयरत्न' नाटक अशा पुस्तकांमधून तत्कालिन ग्रामरचना, ग्रामसंस्कृती, शेतकऱ्यांच्या समस्या यांचे चित्रण केले त्यामुळे ग्रामीण साहित्याची पायाभरणी म. फुले यांनी केल्याचे लक्षात येते. मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी म्हणून आनंद यादव धनुर्धारी यांची 'पिराजी पाटील' या कादंबरीचा उल्लेख करतात तर नागनाथ कोत्तापल्ले, कृष्णराव भालेकर यांच्या 'बळीबा पाटील' या कादंबरीचा

उल्लेख करतात. म. गांधी यांची 'खेडयाकडे चला' ही घोषणा इत्यादी ग्रामीण साहित्याच्या प्रारंभीच्या वाटचालीतील ठळक नोंदी आहेत.

जागतिकीकरणाच्या काळातील वास्तववादी चित्रण करणाऱ्या काही प्रातिनिधिक कादंबरीचा उल्लेख प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे. रा. रं. बोराडे यांच्या 'पाचोळा' या कादंबरीत मराठवाडयातल्या एका खेडयातील गंगाराम आणि पारबती या शिंपी कुटुंबांची शोकांत कहाणी आहे. 'बरं चाल्लं व्हतं, कुनाचं एक न्हवतं का दोन न्हवतं' हे पारबीच्या तोंडचे पहिलेच कादंबरीतील वाक्य सूचक आणि वातावरणनिर्मितीचा फापटपसारा न मांडता सरळ कथेवरच लक्ष केंद्रित करते. लातूरच्या शिंप्याकडून फॅशनेबल कपडे शिवून मागविणारा गरड पोरकरवी गंगारामकडे जुने धोतर दंड घालायला पाठवितो. हे काम नाकारतो आणि संघर्षाची ठिणगी पडते. 'गावत दुसरी मशीन आणीन, तवाच दंड घालून धोतर नेसन.' या इर्षने गरड दुसरा शिंपी आणून अधीच डबघाईला आलेला गंगारामचा व्यवसाय पूर्ण उद्ध्वस्त करतो. आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' कादंबरीत नारबा नावाच्या शेतमजुराची व्यथा यादव मांडतात. 'कोल्हापूरचा पाव्हणा आला आणि मालकाच्या डोक्यात खूळ घालून गेला.' एवढा गोतावळा (म्हशी, बैल, पाडस, बकरी सारखे सर्व पाळीव प्राणी) बाळगण्यापेक्षा ट्रॅक्टर घ्या.' ज्या दिवशी मालकाच्या शेतात ट्रॅक्टर आला त्याच दिवशी नारबाला दिलेली भाकरी ट्रॅक्टर ड्रायव्हरने खाऊन टाकली. यादवांनी सूचकपणे ट्रॅक्टर आल्यामुळे कृषिसंस्कृतीचा न्हास कसा झाला हे सांगितलेले दिसून येते. यांत्रिकीकरणामुळे सामान्य माणसांचा संसार कसा उद्ध्वस्त झाला या पोटसमूहांचे वास्तव चित्रण बोराडे, यादव करतात.

राजन गवस हे मराठी साहित्यातील संवेदनशील लेखक वर्तमान समाजवास्तव वास्तवदर्शीपणे आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये चित्रित करणारे महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जागतिकीकरणामुळे समाजजीवन कमालीचे बदलून गेले. चळवळीचा न्हास, भौतिक साधनसुविधांची निर्मिती, विज्ञानाचा अविवेकी वापर, सत्ता स्पर्धा, माणसामाणसामधील संवेदनहीनता, यामुळे सर्वसामान्य माणूसच काय पण सर्व समाजच नैतिकतेला पारखा आणि परात्म बनू लागला, दुभंगून गेला. संवेदनशील माणसाची कुचंबना होत गेली. अशा या गरगरत्या समाजवास्तवाला भिडायचे कसे असे प्रश्न कलावंतांच्या मनात निर्माण झाले अशा गरगरून टाकणाऱ्या वास्तवात, साऱ्या समाजालाच एक प्रकारच्या दिशाहीनतेने ग्रासू लागले. अशा प्रकारचे अत्यंत अस्थिर आणि असुरक्षित वास्तव शब्दांकित करणारे जे मोजके मराठी लेखक आहेत त्यातीलच आघाडीचे नाव म्हणजे डॉ. राजन गवस हे होय. 'चौडक', 'भंडारभोग', 'कळप', 'तणकट', 'धिगाणा', 'ब-बळीचा' या त्यांच्या गाजलेल्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या. गेल्या दोन शतकांत समाजकारणातील, राजकारणातील दिशाहीनता, मूल्यभ्रष्टता, अंधश्रद्धा यांचे वर्णन त्यांनी आपल्या कादंबरीतून केले आहे. निखळ स्वार्थाच्या एकलक्षी पूर्तीसाठी लागणारी अविचारी आक्रमकता आणि मूल्यविवेकाच्या जोपासणीतून जन्मणारी असहायता यातील चिरंतन चिंतन द्वंद्व बाळासाहेब शेडबाळे आणि कबीर या व्यक्तीरेखा 'तणकट' या कादंबरीत जिवंतपणे साकारतात. या कादंबरीतून कागदी प्रसिद्धीच्या आधुनिक तंत्रातून निर्माण झालेल्या बेगडी नेतृत्वाची निरंकुश सत्तालोलुपता गवस यांनी दाहकपणे चित्रित केली आहे.

ब-बळीचा या कादंबरीच्या माध्यमातून राजन गवस यांनी अनेकपदरी आशय व्यक्त केला आहे. जागतिकीकरणानंतर नवा मध्यमवर्ग उदयाला आला. शिक्षण, नोकरी, शहरी जीवनशैली यामुळे तो आपल्या गावापासून गावच्या माणसापासून तुटला. त्याचे शेतीशी परंपरेने चालत आलेले नाते तुटले, श्रममूल्य कमी झाले, श्रमाची आणि शिक्षणाची फारकत झाली. माणसाचा भौतिक विकास झाला. जगणे चकचकीत पॉलिश केल्यासारखे झाले, पण असुरक्षित आणि भयाने ग्रासलेल्या शहरी मनाला सुख, समाधान, शांतता, प्रेम, करुणा अशा मूल्यांना तिलांजली द्यावी लागली. परिणामी जगणेच भेसूर झाले. गरीब शेतकऱ्यांचे जगणे असाहाय झाले. शिक्षणाने आपल्या समाजाची प्रगती होईल असे वाटले होते. ते झालेच नाही. शिवाय हरितकांती शेतीला विज्ञानाची जोड अशा बाबीमुळे परंपरेने चालत आलेला शेतीचा गाडा ओढणाऱ्या गरीब शेतकऱ्यांची कामकऱ्यांची उन्नती होईल असे वाटले होते. तेही झाले नाही.

जागतिकीकरणामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेने माणसाचे अवघे जीवनच अभावग्रस्त, ताणतणावाचे करून टाकले. राजन गवस यांनी 'ब-बळीचा' या कादंबरीतील कल्लाप्पा कोणकेरी, आडव्याप्पा, तायव्या अशा पात्रांच्या माध्यमातून वर्तमान ग्रामजीवन तपशीलवार आणि परिणामकारपणे व्यक्त केले आहे. कादंबरीतील आशय डायरी, पत्रे, नोंदी, चित्रपटाची पटकथा अशा माध्यमांच्या आधारे व्यक्त केला आहे. आजच्या समाजव्यवस्थेत शेतकरी किंवा नोकरदार, कोणीही असला तरी संवेदनशील, मूल्यनिष्ठतेने राहणाऱ्या माणसाला प्रस्थापित व्यवस्थेत कसे बळी जावे लागते. सर्व पातळ्यांवर त्यांचे शोषण कसे केले जाते, आणि शोषणाला बळी पडून ही माणसे कशी परागंदा होतात, परात्म होतात. याचे प्रातिनिधिक चित्रण राजन गवस यांनी ब-बळीचा कादंबरीत केले आहे.

जगण्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात सर्वसामान्यांना कराव्या लागणाऱ्या रोजच्या संघर्षाबाबत मराठी कादंबरीकार सामान्य माणसाच्या जगण्यावर आधुनिकीकरणामुळे होणाऱ्या बऱ्यावाईट परिणामाकडे मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहू शकत आहेत. रंगनाथ पठारे (स्थ, चक्रव्यूह, ताम्रपट), दिनानाथ मनोहर (रोबो, मन्वंतर), विश्वास पाटील (झाडाझडती), शेषराव मोहिते (धूळपेरणी), नामदेव कांबळे (राघववेळ), जी. के. ऐनापुरे (अभिसरण, रिबोट), सदानंद देशमुख (तहान, बारोमास), पुरुषोत्तम बोरकर (मेड इन इंडिया), शांता गोखले (रीटा वेलीणकर), कविता महाजन (ब्र), रमेश इंगळे उत्रादकर (निशाणी डावा अंगठा, सर्व प्रश्न अनिवार्य), कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळा, झड-झिंबड), आनंद विंगकर (अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट) या कादंबऱ्यांमधून शिक्षण व्यवस्था, शेतीसंस्कृती, सहकार, जातीसंस्था, प्रशासन, इत्यादी समाजव्यवस्थांशी शोषक घटकांच्या डावपेचांमुळे मेटाकुटीला आलेल्या सर्वसामान्य लोकांचे दैनंदिन जगणं जगताना चाललेला संघर्ष याचे चित्रण दिसून येते.

सिद्धार्थ रामटेके यांची 'भारत सेल होताना' या कादंबरीत 'एन्ॉन' प्रकल्पाच्या निमित्ताने पत्रकारिता स्वार्थासाठी कोकणचा कॅलिफोर्निया होणारे असे अतिशयोक्तीपूर्ण वर्णन करित असते. विरोधी पत्रकारिता, कंपन्यांचे व राजकीय स्वार्थाचे पितळ उघड पाडत असते. समकालिन ग्रामीण वास्तव सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान, बारोमास' या कादंबऱ्यातून आले आहे. संजय जोशी कार्पोरेट जगतातील संघर्ष, अनंत सामंत 'एम टी आय वा मारू' बोटीवरील समुद्री खलाशांचे साहसी व मुक्त स्वरूपाचे जीवन, अरविंर रे 'दसे वाया गेलो' विद्यापीठातील तरुणांचे विश्व, कुमार अनिल 'भडास' दलित वर्गाचे होणारे शोषण, जी. के. ऐनापुरे 'रिबोट' महानगरातील गिरणी कामगारांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, लैंगिक व्यवहार, रफिक सुरज 'रहबर' ग्रामीण भागातील नवसाक्षर मुस्लिम समाजाची मानसिकता, राही अनिल बर्वे यांची -आदिमायेचे उच्चभ्रू वर्गाचे मुक्त व्यवहार, विश्राम गुप्ते 'नारी डॉट कॉम' सेक्स वर्कर्स स्त्रियांचे विश्व, कैलास दौंड, अशोक कोळी कापूस, केळी पिकवणाऱ्या शेकऱ्यांच्या समस्या, प्रा. शंकर सखाराम यांची 'एसईझेड' सेझ या कादंबरीत ग्रामसंस्कृतीत गळा घोटायला निघालेला भांडवलदार त्यांना साथ देणारी राजकारणी व भ्रष्ट अधिकारी सामूहिक उत्तर देणारा गावगाडा, दरिद्री व अडाणी भूमिपूत्रांची केली जाणारी गळचेपी, बलुतेदार व मजूर कामगार यांच्यापुढे उभा राहणारा जीवन मरणाचा प्रश्न आणि एकूणच 'सेझ' म्हणजे ग्रामजीवन गिळंकृत करणारा महाराक्षस असून 'सरकार' हे खलपात्र आहे. जिवंत प्रश्नावरची अत्यंत संयमाने आणि कलात्मकता जपत लिहिली गेलेली ही कादंबरी आहे. यासारख्या कादंबऱ्यांमधून वेगवेगळ्या पोटसमूहांचे जागतिकीकरणाच्या काळातील वास्तववादी चित्रण दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावर परिणाम झाला आहे किंवा नाही? या संदर्भात समीक्षकांनी असमाधान व्यक्त केले आहे. अविनाश सप्रे यांनी '1980 नंतरची मराठी कादंबरी' (खेळ, दिवाळी अंक, 2007) या लेखात जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर संस्कृतीवर होत असलेला परिणाम समजून घेऊन सृजनशील लेखनात त्याचे रूपांतर करणारा कादंबरीकार दिसत नाही असे म्हटलेले आहे. हरिश्चंद्र थोरात यांनीही गेल्या पंधरावीस वर्षातील मराठी कादंबरीचे स्वरूप (युगांतर, दिवाळी अंक, 2008) या लेखात भोवतालच्या वेगवान परिस्थितीत मराठी कादंबरी कशी सामोरी जाते आहे. या प्रश्नाचा वेध घेतला आहे. त्यांच्या मते जागतिकीकरणामुळे आपल्या संस्कृतीवर झालेले आक्रमण या दृष्टीने पाहिले

जाऊ लागले त्यातून भूतकाळ कुरवाळणारे कादंबरीलेखन उत्पन्न झाले. कालबाहय सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनांच्या संदर्भात प्रश्न उपस्थित केले जात नाहीत. त्याचप्रमाणे कादंबरीकडे जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन असावा लागतो याचीही जाणीव नाही. सप्रे आणि थोरात यांचे असमाधान योग्यच आहे. तथापि येथे विजय तेंडुलकर (कादंबरी 2), श्याम मनोहर (कळ), रंगनाथ पठारे (नामुष्किचे स्वगत), दिनानाथ मनोहर (मन्वंतर), मकरंद साठे (अच्युत आठवले आणि आठवण, ऑपरेशन यमू), राजन गवस (तणकट, कळप, ब-बळीचा), सदानंद देशमुख (तहान, बारोमास), कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळ, झड-झिंबड, धूळमाती) इत्यादी कादंबरीकार आर्थिक बदलाच्या पार्श्वभूमीवर खेड्यातील जगण्यातील स्थित्यंतरे कृषिसंस्कृतीची पडझड, रूढी परंपरामुळे होणारे शोषण, मूल्यांचा न्हास सखोल आणि गंभीर अन्वयार्थ मांडू पाहणारे दिसतात.

डॉ. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे गेल्या दोनतीन दशकांतल्या सामाजिक स्थित्यंतरामुळे झपाट्याने कोलमडू लागलेली समग्र जीवनव्यवस्था सगळ्या समाजाच्या अंतःस्तरावरच्या सगळ्या जाणिवानिशी कवेत घेणारी बृहद कादंबरी निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे, त्यासाठी समकालीन राहून डोळसपणे केलेल्या सामाजिक व राजकीय निरीक्षणांबरोबरच समाजशास्त्र, इतिहास, मानववंशास्त्र, अर्थशास्त्र, विज्ञान व तंत्रज्ञान इत्यादी पुरक विद्याशाखांचा चिकित्सक अभ्यासही आवश्यक आहे. यातूनच भविष्यात जागतिकीकरणाच्या समग्र परिणामांचा वेध घेणारा एखादा महत्त्वाचा कादंबरीकार मराठीला मिळू शकतो असे म्हणता येईल.

जागतिकीकरणाचा मराठी कादंबरी प्रातिनिधिक स्वरूपात धावता आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे. ग्रामीण भागातील दुःख आणि दारिद्र्य यांनी पिचलेल्या तळागाळातल्या माणसांचे कण्हणे कादंबरीत ऐकू येवू लागलेले दिसते. सहकार क्षेत्रातील उच्चपदस्थ, शासकीय यंत्रणा व अधिकारी, राजकीय नेते यांचा वावर वाढलेला दिसतो. गावाबाहेरच्या भटक्या जमाती आणि ग्रामीण जीवनाची सूत्रे हाती बाळगणारे सत्ताधारी अशा दोन्ही टोकांकडे यांत्रिकीकरणामुळे कादंबरीचे लक्ष वेधलेले दिसून येते. दुष्काळ, शेतकऱ्यांची आंदोलने, राजकारणाचे बदलते रंग, निवडणूकांच्या चित्तरकथा, नवजागृत समाजाची शिक्षणाची ओढ, नवशिक्षितांची ओढाताण, बेकारी, सहकारक्षेत्रातील भ्रष्टाचार, माणूस आणि माती यांची ओढ जागवून सामूहिक नेणिवेला स्पर्श करणे, ग्रामजीवनातील निसर्गाचे स्थान, परिसर प्राधान्य, नवश्रीमंताकडून होणारे भूमिहीन मजुरांचे शोषण फास्टफूडच्या वाढत्या गर्दीत बर्गर, पिझ्झाचा विकास आणि भाकरीचा विनाश, बदलेले ग्रामीण जीवन, अर्थव्यवहारातील महत्त्वाचे घटक असलेल्या कार्पोरेट कंपन्या, त्यांच्यातील आपापसातील जीवघेण्या स्पर्धा, अनैतिक व्यवहार, आजच्या गुंतागुंतीच्या काळात जगणाऱ्या माणसाच्या दुभंगलेपणाचे आकलन, प्रसारमाध्यमे अशा कितीतरी गोष्टींमुळे जागतिकीकरणाच्या (ग्लोबलच्या) नावाने सामान्य माणूस नागवला जात आहे. अरिष्टग्रस्त भांडवलशाहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रकिया चालू झाली आहे असे दिसून येते.

संदर्भ—

1. कोत्तापले नागनाथ : 'साहित्याचा अन्वयार्थ', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्र. आ. 1996.
2. ठाकूर रवींद्र : 'मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 2007.
3. ठाकूर रवींद्र : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्र. आ. 1993.
4. कोत्तापल्ले नागनाथ(संपा) : 'साहित्य आणि समाज (गो. मा. पवार गौरवग्रंथ)', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 2007
5. बांदेकर प्रविण : '1980 नंतरची मराठी कादंबरी'(समाज प्रबोधन पत्रिका, ऑक्टोंबर-डिसेंबर2013)

6. नेमाडे भालचंद्र : 'साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण' (जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य ग्रंथातील लेख)
 7. डहाके वसंत आबाजी : 'जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा व साहित्य', (जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य ग्रंथातील लेख)
 8. नलगे चंद्रकुमार : 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', अजब पब्लिकेशन, कोल्हापूर, प्र. आ. 2009.
 9. खोले विलास (संपा) : 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी' लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र. आ. 2002
 10. गवस राजन : 'तणकट', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितियावृत्ती, 2002.
 11. गवस राजन : 'ब-बळीचा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. 2012.
 12. मोरे नंदकुमार : 'समाजभाषाविज्ञान आणि मराठी कादंबरी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
 13. नेमाडे भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
 14. नेमाडे भालचंद्र : 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
-